

AZ ÍRÓ

A téves közhiedelmek egyik legmakacsabbika, hogy az írnitadás, a stílus valami különleges dísz a tudomány testén; ünneplő ruha, amit magára ölt az író; aminek értéke is csak annyi, hogy drágább, színesebb a hétköznapi ködmönnél. Még az is benne rejlik ebben a hamis hiedelemben, hogy a köznapi stílus-gúnya sokszor igazabb értéket takar, mint a hivalkodó cifraszűr, amely csak arra jó, hogy rangosán járjon benne az ember. Szinte már hangos a vád: mindenki gyanús, aki „szépen” ír.

Aki afféle ráaggatott cifraságokban látja az írni-tudást, a stílust: annak fogalma sincs a dolgok lényegéről. Az íróművészet nem szemfényvesztés, hanem a belső lelkialkat természetes önkifejeződése. Írni az tud, akinek eredeti gondolatai vannak, aki uralkodik mondanivalója fölött és az anyagából konstruálható minden értéket napvilágra tudja hozni. Invenció és diszpozíció nélkül nincs elokució. Előbb van az ember, aztán a stílus. Aki írni akar, ne a tollát hegyezze, hanem önmagát formálja.

Szekfű Gyulával szemben méltatlan volna a trópusokat skatulyázó, oskolás stilisztika formai szempontjait alkalmazni. Az ő tudós beállítottságát kell néznünk, hogy az egészből a részek jellegét megértsük.

Könyvei mögött az a történetfilozófiai magatartás áll, hogy a történelem az ember konstrukciója: annyit ér, amennyit a megismerhetőség korlátain belül és az objektív igazságot keresve a maga egyéni erejével rekonstruálni tud. Rekonstrukció fantázia nélkül nem lehetséges. A kövek önmaguktól nem állnak össze épületté és a legigazabb kövek is csak akkor beszélnek, ha valaki épületet formál belőlük.

Szekfű „művészete” tehát nem más, mint az ő tudománya: rekonstruálni a multat adatokból, amiket talán mindenki ismer, de paragon hevertet vagy amiket a lényeglátó szemével kell kibányászni a végnélküli monumentákból, adattárakból, archívumok néma kézírataiból. Tudós és történeti regényíró annyiban is különböznek, hogy a regényírói hitelesség több teret enged a fantáziának; de a tudománynélküli regényíró csak silányságokat fog produkálni, a fantázia-nélküli tudós pedig még da-dogni sem tud a történelemről.

Szekfű két ilyen rekonstrukciót alkotott, mind a kettőt valóban hősi alakról. Mind a két könyv emberi portrét rajzol, ami irodalomnak és történetírásnak egyformán tárgya: a „Számúzott Rákóczi”-t és „Bethlen Gábor”-t.

Az első a legszebb magyar könyvek közé tartozik. Erudíciója, új levéltári anyagon alapuló meg-

állapításai a tudományos elbírálás körébe tartoznak, de nem lehet elválasztani szerzőjében a tudóst a művésztől. Mert egy mondat, amit kiemel Rákóczi Vallomásaiból, egy jelentéktelennek látszó megjegyzés, amit valamely követ jelentésben talál: sokszorosan visszhangzik abban a keretben, ahová beilleszti az író. A könyv a legmerészebb föladatra vállalkozott — innen a vihar, amely fogadta és a sorsdöntő hatás, amit a magyar történelemtudományra gyakorolt: — szembeszállni illúziókkal, regényesítő kritikátlansággal, hamis adatokon alapuló naiv romantikával. Portrét rajzol és ez a portré nem azonos azzal a pathetikus, színpadi pózzal, amelyben népszerű olajnyomatok és politizáló tudósok szokták a kurucfejedelmet ábrázolni. Ennek a konvencionális, lelkesítő portrénak is van jelentősége: a tömegnevelésben, az iskolai olvasmányok légkörében. Szekfű az örök emberi értékek színpadán ábrázolja hőseit és a kor államcselekményeit. Az a néhány lap például, amellyel a XIV. Lajos halála utáni francia udvart, a régenység korát jellemzi, úgy hat, mint egy világtörténelmi dráma, amelyben az alakok egy mélybenéző lélektani intuíció világosságánál mutogatják rejtett titkaikat. Az író jellemzésének főereje abban rejlik, hogy élesen kiemeli a kontúrokat, néha meglepően kíméletlenül nevezve nevükön a dolgokat, és éppen azokra a tényekre mutatva rá, amiket a nyárspolgári, egyeztető történet szemlélet nem bír elviselni. A könyv első mondata: „A napkirály is elment arra az útra, melyen minden földi test porrá és hamuvá oszlik.” Ez a lírai előhang már itt megüti azt a tónust, amely az egész

művet jellemzi: a tények az emberi együttérzés és megértés magatartásában nyernek értelmezést.

Pedig Szekfű nem érzelmes elbeszélő. Beállítottsága inkább kritikai; ha kell, ironikus is, néha könyörtelenül leleplező. De az érzelmek minden húrján tud játszani, a történetírói bölcsesség hűvös diszciplínája alatt. XIV. Lajos holttestét — írja Szekfű — „több mint kétezer testőr, apród és muskétás kísérte; az utódok és rokonok, udvaroncok és hű alattvalók sorából senki sem”. Ahány szó, annyi fájó igazság és kielezés, amely fölelevenít egy egész kort. A hideg objektivitás, az „impassibilité” Szekfűt klasszikus, mondhatnám „parnassien” művésszé avatja: a forma csak eszköz, hogy a szavak alatti *életet* még elevenebbnak érezzük.

Nézzünk még egy mondatot: „XIV. Lajos maga sem járt temetésekre, legkedvesebb unokái és dédunokái halálakor olyan rendelkezéseket adott ki, melyek folytán a katolikus egyház egyik legmegrendítőbb ténykedése a visszataszító hullának minél gyorsabb eltávolításává ridegült.” A beleélés teljes az író részéről: a szertartást a maga szavaival jellemzi, de a „visszataszító hulla” már átképzeléses előadás, amelyért a felelősség a korszellemre hárul...

Rákóczi alakja azóta él igaz, emberi alakjában, amióta Szekfű bevilágított legtítkosabb gondolataiba és fölfedte a tragikus sorsú magyar fejedelem körül szőtt diplomáciai szövevény rejtett szálait. Glóriás hősből emberi ember lett, aki rodostói magányában „az időt hasznosan űző *testedző* kézimunkát végez: asztalosságot, esztergályosságot,

vagy terveket rajzol különös, rejtekfiókos bútorokhoz, avagy festéssel, csatarajzok készítésével foglalkozik . . .” Honnan valók az ilyen részletek, amik regény-jelenetekké sorozódnak a könyvben? A történész tudja; az olvasó csak annyit lát, hogy meg-elevenedik előtte a kortársak szeretett Fejedelme és leszáll az ércparipáról, amire az utókor ültette.

A Száműzött Rákóczi-hoz kapcsolódik Szekfű Gyulának egy röpirata, „Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczit?” címmel (1916). Sokféle érzelem hullámszásában mutatja — kivételesen — az író: gúnyos támadás ellenfeleinek teljes megsemmisítését célozva; tényeket hidegen regisztráló fölény, tudós szerénység; a nemzeti közvélemény előtt a megaláztatás mélységeiből kiáltó védekezés. Azt szokták mondani, az a nagy lírikus, aki korának érzeményeit szavakba tudja önteni. Szekfű a „De profundis” című fejezetében egy azóta sokat idézett, magyar igazságot fejezett ki maradandó formában:

„Ez a nemzet legjobbjait szokta erkölcsi összeütközéseknek kitenni, melyekből csak lelkük vagy testük sérelmével, lelki egyensúlyuk elvesztésével, nem egyszer önkézüktől irányított golyó árán kerülhetnek ki. Ez a nemzet legnagyobbjait szokta meggyötörni, hogy sírva keresse őket, mikor már nincsenek. Ebben az országban a hazaáruló nevet minden időben a legjobbak szokták viselni súlyos és nemes, szent kereszt gyanánt erős vállaikon.”

Szekfű legnagyobb hatású könyve kétségkívül a „Három nemzedék” volt. Itt megint nehéz elválasztani az írói művészetet a mondanivaló súlyossá-

gátol. Tény, hogy Szekfű úgy tudta előadni eszméit, hogy a forradalmak utáni szellemi és politikai reakciónak egész ideológiája az ő könyvéből táplálkozott: kifejezte korát és korát kifejezve irányítója lett korának. Bármiképpen gondolkozzunk is a mai politika síkján erről a könyvről, megjelenésekor (1920) a nemzet úgy fogadta, mint régen várt ígét, amelyben testet ölt egy új Magyarország evangéliuma. A hatvanhetes liberális félszázad mint a dekadencia szomorú korszaka: ez volt a tézis, amely a nemzeti erőknél társadalmi és gazdasági szervezkedését tűzte ki célul. A könyv eszméin mohón kaptak a vezércikkírók és népszónokok, akiknek hatásos bölcsesége mögött ezúttal egy történetfilozófus megfogalmazásai állottak . . .

A „Három nemzedék” személyes élménye volt a szerzőnek, amint ő maga bevallja: a nemzeti katasztrófa okait kutatja könyvében. Szekfű itt kilépett a történetírónak múltba zárkózó hűvösségéből és a jelennek szól, néha a próféták ostorozó szavával. Es a nemzet tűrte az ostort, keresve azokat, akikre átháríthatja a bűnösséget. . . Szekfű írói és tudós attitűdje itt a Széchenyiéhez jut közel. Ő is a nemzeti önismeret leplező fátylait szaggatja, ítél, vádol és moralizál. Így lett könyve egy évtized magyarságának fájó példatára, amelyből a múlt tanulmányait és a jelen irányítását meríthette.

A könyv kulminációja az a fejezet, amelynek „Két magyar sors a hanyatló korban” címet adott a szerző. Nem is kell ritmusba átírni a prózát: úgy ahogy van, mintha Berzsenyi háborgó-elégikus hangját hallanók. Három nemzedék tündöklése és

hanyatlása, mint regényes szimbólum: benne volt a kor irodalmi levegőjében. Thomas Mann, Tormay Cecil a fikció kereteiben is korrajzot adtak. Szekfűnél a korrajz a fikció eszközeivel elevenül meg. „Három nemzedék romboló sorát” látjuk, „beteg nemzedék tagjait”, akik gyógyíthatatlanul fertőzve vannak „a romlás bacillusaitól”. Aztán az író maga ellen is fordítja az érzelmes vádat: „Gyökereinkkel mindnyájan a hanyatló korban állunk és ott hordjuk homlokunkon, jelen és jövő törekvéseinken a kor beteg bélyegét.” Gyermekes illúziókkal, komor pesszimizmussal vádolja az író a kort, — és a komor pesszimizmus az ő könyvének is művészi alaphangulata. Ami a most idézett részletek után következik: a legszebb és legmélyebb átélése Ady Endre sorsának. A szavak a görög sorstragédiák páthoszára emlékeztetnek. Tisza István: „alkotni képtelen politikusok lángoló gyűlöletét és félrevezetett sokaság buta rettenetét tapasztalta magával szemben és tűrte egész életén át.” Ady Endre pedig: „értelmetlen tömeg nevetségének, tehetetlenek üldözésének tárgya volt.” Ki merte ilyen merész kontúrokkal, ilyen kiáltó haraggal a nemzetet legjobbjaiinak megtagadásával vádolni? Csak az merhette, akinek valóban magának is élménye volt a nemzeti félreismertetés gyötrelme és akinek tekintélye van hozzá, hogy a legkeserűbb igazságot is kimondja. Ebben a heroikus erkölcsi régióban merhette mondani Szekfű, hogy Tisza István „titáni erőfeszítések közt harcolt a géniuszától elhagyott nemzettel”. És egy Hodler-i képet vázol Tisza István bukásáról: „égi tetőn villámtól ütött tölgynek völgybe omlása”.

A hasonlat régi, de minden szó új benne: a jelentések és a szóformák nehezen, darabosan illeszkednek össze, mintha Berzsenyi írta volna.

Szekfű Gyula a történetírás legnagyobb lírikusa Magyarországon, a lírikus szónak Victor Hugo-i, aktív értelmében. Ha a tudós történeti műveiből összegyűjtenék a lírai helyeket, a magyar önismertetnek, a magyarság önfenntartó érzelmeinek, a tragikus-látású magyarok gondolatainak klasszikus anthológiáját lehetne szerkeszteni belőlük a mai kor örökségéül.

Ha semmi egyebet nem csinált volna Szekfű, mint azt, hogy megrajzolja Rákóczi, Tisza és Ady alakját tragikus igazságokat megmutató vonásokkal: a nemzeti önismeret legnagyobb művészei közé számítana. Negyediknek vegyük hozzá a Bethlen Gáborról rajzolt portrét: a lélekrajz és a korjellemzés itt is azzal az erkölcsi bátorsággal párosul, hogy glóriás hősről komor és igaz képet fessen, de úgy, hogy a régi dicsőség ne csorbuljon és a történelmi nagyság megmutatása magasan kiemelje Bethlen Gábort századának emberei fölé. A konklúzió lapidáris, súlyos szavakban foglalja össze a Szekfű történetiszemléletének másutt is érvényesülő tételét, mely szerint „keleti és nyugati magyarság szintézise, e nagy ellentétben fölülemelkedő, minden magyart átfogó működés neki nem adatott.” Es: „történetünk léptei a honfoglalás óta nyugati irányban haladtak s Bethlen kezdeménye tragikus vállalkozás maradt”.

Legszebb lapjai a könyvnek azok a részek, ahol a barokk-kor képét rajzolja, aprólékos adatokból

állítva össze a tárgyhoz méltó nagyvonalú tablót. Néha shakespearei atmoszférára emlékezik az olvasó, mikor az állam grandiózus gépezetének rekonstrukciója közben ráér olyan apróságokkal törődni a szerző, hogy Bethlen Velencéből drága szöveteket hozat palotái díszítésére, ingeket, selyemharisnyákat vétet, nem kevésbé az olasz asztal Ínyencségeit: cukrot, szirupot, befőttés gyümölcsöt, narancsot, maiváziát . . . Egyik szállítmányának csak a vámja 268 aranyat tett ki. Az ilyen részletek úgy hatnak, mint a státus-akciót jelentő kulisszák előtt egy földerülő kacagás, vagy zajos barokk-festmények sarkában az aprólékos szobadísz, dúló csaták rohanó paripái alatt egy virágszál csendélete.

Szekfű írói ereje nemcsak a nagyvonalú jellemzésben van, hanem a részletek kiélézésében is, a kontúrok reliefjeiben, a döbrentő vagy ráeszméltető szavak megtalálásában. Erősen nyomja a tollat, ha kell, de a rikoltó színeket nyomban kiegyenlíti, másokkal egybeolvadó harmóniában. írásművészetének legmagasabb hullámvetése az a tárgyhöz hasonló kép, amit a magyar barokról rajzolt, magyar történetének negyedik kötetében. Amit a barokk műveltségről ír, az a magyar irodalomtörténetírásban is a legszebb sorokat jelenti, Lényeglátás, őszinteség, erős aláfestés itt is minden sora. A „stílus” eltűnni látszik, mert az olvasó az ideák szépségében gyönyörködik és a legreálisabb részletekből spirituális kép alakul ki előtte. A nyers adatok szintézisbe emelkednek, és magas csúcsokról szemléljük a nemzet, vagyis a magyar lélek metamorfózisait. Mondatai a beléjük rakott adatok bal-

lasztja és a mindenre kiterjedő erudíció ellenére is könnyen lebegnek, mert folyton új meg új intellektuális meglepetéseket hoznak, cícomák helyett a „Sachlichkeit”, a tárgyiasság, az anyagszerűség erejével érák el céljukat. Egy-egy mondata sokszor fél-lapra terjeng, de magával ragadja az olvasót, a mellérendelés lazább szerkezetében crescendókat és elhalkulásokat éreztetve, értelmi magatartásával is érzelmeket mozgatva, szellemtörténeti távlatokat nyitva. Csak egy ilyen mondatát idézzük a barokk-fejezetből:

„A puritanizmus, cartezianizmus, coccejanizmus, pietizmus néven ismeretes irányok egymásután zörgettek a magyar határokon, s azok a fiatalok, akik ez új szellemiséget a XVII. század harmincas éveitől kezdve próbálták itthon szélesebb körökben elterjeszteni és valóságos hit- és életformává tenni, a protestáns orthodoxiával szemben tényleg a barokkal rokon érzelmi magatartásra törekedtek, a legális, rideg törvény és értelem uralma helyett a szív és érzelem vallási tényeket alkotó erejét hangsúlyozták, merítették az új protestáns misztika forrásaiból, de éppúgy visszamentek a középkori aszkézis, a katolikus misztika íróihoz, — az egyik amsterdami cartesianus-iskola tanítványa, a debreceni theológus Apáti Miklós, kinek egyik műve Apafi Mihály költségén jelenik meg Amsterdamban, Kempis Tamás Krisztus követésére támaszkodik, kegyes életében az „amor Dei” a központ, de hazatérve lelkészi, orvosi működése elfoglalja, hatása nincs s az akkori magyar rög épp úgy levonja fiatalága magas röptéből, mint Apácai Cseri Jánost.”

Ebben az egyszerű köntösű, tompa melódiájú mondatban benne van egy egész kor, minden kincsével, de benne van Szekfű egyénisége is. Ő ma az a történetíró, akinek halk szava hangosabban szól, mint sokaknak páthosza, akit nemcsak a mondanivalójának objektív anyagáért olvasunk, hanem azért is, mert a néha rideg sorok mögött meglátjuk a tudós arculatát, érezzük termékeny szkepszisét, serkentő pesszimizmusát, magyar problémákon gyötördő lelkét, azt a mélyen magyar lelket, amely a multat boncolva és megmutatva önmagának is portrét állított a történelmi arcképcsarnokba.

Zolnai Béla